

УДК 81-119

ЛІНГВІСТИЧНА ВІДНОСНІСТЬ У ЗОРОВІЙ ПЕРЦЕПЦІЇ: КОЛІР

Кудрявцева Н.С., Пишна В.О., Берченко Ю.О., Свідерська Ю.Ю.

Стаття містить огляд дискусії про вплив мови на зорову перцепцію, зокрема питання кольоронайменувань у різних мовах, втілюваного гіпотезою лінгвістичної відносності, яка сьогодні розташовується в парадигмі когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: лінгвістична відносність, кольоронайменування, універсалізм, релятивізм, когнітивна лінгвістика, психолінгвістика.

Статья содержит обзор дискуссии о влиянии языка на зрительное восприятие, в частности вопроса о цветообозначениях в разных языках, рассматриваемого в рамках гипотезы лингвистической относительности, которая сегодня вписывается в парадигму когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: лингвистическая относительность, цветообозначения, универсализм, релятивизм, когнитивная лингвистика, психолингвистика.

The article overviews the debate on language influence on visual perception primarily in the domain of colour as embodied in the hypothesis of linguistic relativity positioned in the paradigm of modern cognitive linguistics.

Key words: linguistic relativity, colour, universalism, relativism, cognitive linguistics, psycholinguistics.

Хоча гіпотеза лінгвістичної відносності ніколи не полишала кола зацікавлень як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, а останні півстоліття користувалася доволі стабільним інтересом з боку етнолінгвістів та антропологів, якісна зміна фокусу, що схарактеризувала розвідки, проведені в 1990-х рр. [див. 8], засвідчила дещо більше ніж оновлене визнання важливості досліджень у цій галузі мовознавства. Зміна лінгвістичної парадигми, позначена переходом від розгляду “мови в собі і для себе” до уявлення про мову як про засіб передачі думки та кодування знання про світ, уможливила реінтерпретацію основних положень лінгвістичного релятивізму в межах сучасної когнітивної лінгвістики [1; 2]. У той самий час, зростаюча кількість новітніх антропологічних та психолінгвістичних розвідок, здійснених після 2000 р. [див. 6], підтвердила результативність відповідних експериментальних досліджень насамперед у доменах простору, часу та кольору, і дозволила говорити про лінгвістичний релятивізм як про надзвичайно актуальну і продуктивну наукову теорію.

Дослідження розбіжностей у кольоронайменуваннях з метою визначення впливу мови на запам'ятовування і розрізнення кольорів традиційно відбувалися в царині порівняльної психолінгвістики [3, с. 70-71]. У межах теорії лінгвістичної відносності історію вивчення позначень кольору можна умовно розділити на три періоди: релятивістський, універсалістський і сучасний. Перший період починається з виходу робіт Б. Л. Уорфа в середині ХХ ст. і характеризується домінуванням релятивістської теорії, згідно з якою категоризація колірному континууму є абсолютно довільною. Протягом цього періоду також переважає думка, що категоризація кольору детермінує зорове сприйняття. Другий період ознаменувала поява в 1969 р. піонерської роботи Б. Берліна і П. Кея [4], в якій були продемонстровані спільні тенденції в колірній референції. Гіпотеза Б. Берліна і П. Кея про універсальність сприйняття кольору отримала підтвердження в низці польових досліджень. Відтак домінуючим стало трактування, згідно з яким мови лише порізному кодують універсальні кольори-концепти, і спосіб кодування не впливає на їх сприйняття. Уже протягом цього універсалістського періоду методологія Б. Берліна і П. Кея наражається на обґрунтовану критику, так само як і їх висновки про універсальність фокусних тонів і еволюцію кольоронайменувань. Разом з тим, з'являються експериментальні дослідження, що демонструють існування так званого “урф'янського ефекту” в зоровій області (див., наприклад, [10], [13]).

Третій період починається в 90-і рр. XX ст., коли теорія Б. Берліна і П. Кея піддається суттєвому перегляду, а атака на методологію універсалістів посилюється. У цей період з'являються численні дослідження, що демонструють вплив мови на сприйняття, категоризацію і запам'ятовування кольорів, а також роботи з нейрофізіології, які однозначно засвідчують залученість мови до перцептивних процесів. Третій період характеризується поглибленими дослідженнями ролі мови в організації сприйняття. Даною проблемою займаються як релятивісти, так і універсалісти, результатом чого постає частковий консенсус щодо лінгвістичної відносності в домені кольору.

Завданням нашого дослідження є систематизація вже існуючих психолінгвістичних студій кольоронайменувань у різних мовах з метою визначення найвагоміших здобутків як релятивістського, так і універсалістського напрямків, а також окреслення сучасного стану розробки проблеми впливу мови на мислення в аспекті зорового сприйняття.

Наслідуючи запропоновану Б. Л. Уорфом релятивістську перспективу, перший вагомий результат у дослідженні кольоронайменувань здобули Е. Леннеберг і його колеги [5; 11], які, порівнявши англійську з індіанською мовою зуні, де існує тільки один термін на позначення жовтого і помаранчевого, продемонстрували, що не всі кольори однаково добре піддаються мовному кодуванню. Зокрема розвідка Е. Леннеберга і Дж. Робертса [11] встановила, що носії зуні стикалися з великими труднощами при запам'ятовуванні жовтого і помаранчевого кольорів порівняно з носіями англійської, в якій наявні відповідні кольоронайменування. Також Е. Леннеберг і колеги сформулювали низку методологічних принципів, що відіграли велику роль у подальшому вивченні домену кольору: в їх експериментах була задіяна колірна Система Манселла; денотативні значення англійських лексем були використані в якості метакатегорій для порівняльної роботи; вживання лексем в експериментальному контексті ототожнювалося з тим, як вона використовується в повсякденній мові; акцент зміщувався на лексичне значення без урахування граматичного. Однак, загальним висновком щодо проведеної ними роботи стало свідчення скоріше про відображення оточуючої дійсності в мові, ніж про її конструювання мовними засобами.

Незважаючи на відомі недоліки першої методології, встановлені принципи були успадковані універсалістами наступного періоду у вивченні кольоронайменувань. Першою великою монографією, побудованою на порівняльному емпіричному матеріалі, стало дослідження Б. Берліна і П. Кея [4]. Носіям 20 різних мов демонструвався набір з 330 максимально насичених відтінків Системи Манселла, а потім їх просили вказати найкращі приклади для базових позначень кольору. "Базовими" вважалися тільки ті позначення кольорів, які відповідали низці критеріїв: мономорфемність, монолексемність, невключеність в область позначення іншого кольору, широка застосовність, психологічна значимість для інформанта. До отриманих в експерименті даних були додані результати аналізу 78 писемних мов. Дослідження показало, що кожна мова володіє групою фокусних тонів, які приблизно відповідають фокусам, що існують в англійській мові. Максимальне число кольоронайменувань, які можуть бути наявними у природній мові, згідно з Б. Берліном і П. Кеєм, дорівнює 11 (білий, чорний, червоний, зелений, жовтий, синій/блакитний, коричневий, фіолетовий, рожевий, помаранчевий, сірий). У мовах з меншим числом базових позначень кольору виявляється певна стадіальність: якщо мова має два позначення кольору, то це чорний і білий; якщо три, то це чорний, білий і червоний, і так далі до 7 стадії. Таким чином, матеріали Б. Берліна і П. Кея засвідчили універсальність категоризації кольору, що пояснювалося універсальністю механізмів перцепції. Незважаючи на свою фундаментальність, а також визначення низки фокусних тонів, що, безперечно, стало його найбільшим здобутком, дослідження Б. Берліна і П. Кея мало і низку недоліків: по-перше, воно ґрунтувалося на недостатній кількості матеріалу, задіяло вузькі географічні рамки і мале число учасників; по-друге, мови з низько технологічними культурами були представлені у ньому доволі слабо; по-третє, всі залучені до експериментів інформанти не були монолінгвами, проте також володіли англійською мовою.

Концепція Б. Берліна і П. Кея була модифікована з урахуванням нових польових даних в роботі П. Кея і Ч. МакДеніела [10], які змінили референтні рамки позначення кольорів. Виявилось, що базове позначення кольору може бути складеним (композитним), тобто здатним покривати кілька різних фокусів одночасно. П. Кей і Ч. МакДеніел виділили чотири складених позначень кольору: світло-теплий (білий, червоний або жовтий фокус), теплий (червоний або жовтий фокус), темно-холодний (чорний, зелений або синій фокус) і синьо-зелений (синій або зелений фокус). Американські дослідники ототожили базові фокуси з примітивами Герінга, визначеними 1870 р. у теорії німецького фізіолога Евальда Герінга, (червоний, зелений, синій, жовтий), а також додали до них чорний і білий кольори. Відштовхуючись від цих шести фокусів, П. Кей і Ч. МакДеніел запропонували оновлену стадіальність в еволюції кольоронайменувань. Тепер стадії могли включати комплексні концепти. Наприклад, на першій стадії “чорний” і “білий” виявлялися складеними позначеннями (білий, червоний, жовтий vs. чорний, зелений, синій).

Проект “базових позначень кольору” критикувався з самого моменту його виникнення. Було багато матеріалів, що вибивались як з фокусної моделі, так і з стадіальної схеми. Як наслідок, 1979 р. і 1984 р. з’явилися нові експериментальні дослідження, яким удалося продемонструвати уорфіанські ефекти в зоровому сприйнятті. Так, робота П. Кея і В. Кемптона [9] надала відповідні результати експериментів з носіями англійської і тарахумара, однієї з мов юто-ацтекської мовної сім’ї, у якій не існує окремих позначень для синього і зеленого. Переконаливо доводячи необґрунтованість універсалістської методології, розвідка Дж. Люсі і Р. Шведера [13] також продемонструвала вплив мови на пам’ять при кодуванні кольорів.

Може виникнути питання: якщо методологія універсалістів є помилковою, то чому з її допомогою вдається виявити універсалії і еволюційні стадії у розвитку кольоронайменувань? З цього приводу неодноразово зазначалося [див. 13; 16], що успіхи універсалістів пояснюються тим, що вони нав’язують носіям іншої мови власні експериментальні умови: “Процедура [їх експериментів] суворо обмежує носія мови, жорстко визначаючи те, що буде позначено, які позначення будуть враховуватися і як вони будуть інтерпретуватися... Чи дивно в такому випадку, що всі мови світу виглядають приголомшливо подібними в тому, як вони позначають колір, і що наша система являє собою мету еволюції? Насправді, заслуговує подиву те, що в цій області досі виявляється так багато різноманітності” [13]. Дж. Люсі вважає, що універсальні семантичні структури, пов’язані з тим, що ми називаємо “сприйняттям кольору”, дійсно існують, але повноцінне наукове вивчення даних структур ще навіть не починалося.

Цікаве дослідження, що характеризує сучасний етап у дискусії з кольоронайменувань, було проведено 2007 р. групою стенфордських учених на предмет розрізнення синього і блакитного кольорів. У ході здійснюваного експерименту виявилось, що російська та англійська колірні термінологія по-різному впливає на сприйняття відповідної колірної гами. Як відомо, англійський термін *blue* може бути використаний для опису всіх відтінків синього та блакитного. На відміну від англійської, російська мова робить обов’язковою розрізнення між блакитним і синім. Експеримент був проведений з носіями англійської та російської мов і виявив, що російськомовні швидше розрізняють два кольори, якщо вони знаходяться в категоріях “синій” і “блакитний”. Крім цього, уорфіанський ефект був установлений на більш складному рівні мовної дискримінації. Носії англійської були протестовані за допомогою тих самих стимулів, але будь-якого розподілу за категоріями між синім і блакитним кольорами виявлено не було. Результати цього дослідження свідчать про те, що колірні категорії, визначені мовою, можуть упливати на сприйняття дійсності, а також показують, що продуктивність розрізнення кольору відрізняється залежно від того, якою саме мовою послуговуються носії.

Беручи до уваги здобутки в психолінгвістичних дослідженнях кольоронайменувань, слід також зазначити ті результати, які були отримані в інших лінгвістичних галузях під впливом дебатів з мовного кодування кольору. Так, критикуючи доробок згаданих вище дослідників універсалістського напрямку, відома своєю теорією “природної семантичної метамови” А. Вежбицька стверди-

ла, що лексема зі значенням “колір” взагалі не є семантичною універсалією, так само як і виявлені базові кольоронайменування [2006]. Зауваживши такий недолік універсалістської методології, як ототожнення денотатів із значеннями колірних лексем, А. Вежбицька відзначила значне варіювання саме у прототипних зв'язках з відповідними референтами, так само як і в дистрибуції сигніфікатів. Емпіричним підтвердженням висловлених А. Вежбицькою міркувань може слугувати робота С. Левінсона про папуаську мову йелі-дне [12], зосереджена на аналізі синтаксичних, морфологічних і семантичних особливостей слів, пов'язаних у цій мові з позначенням тонів. Як виявилось, жодне з кольоронайменувань у цій мові не відповідає універсалістським критеріям “базовості” і взагалі не вкладається у наведену ними схему. На думку С. Левінсона, адекватним наразі є альтернативне трактування еволюції кольоронайменувань, згідно з яким колірний простір поступово виокремлюється як самостійна семантична область під впливом специфічних культурних факторів.

Дослідженням кольоронайменувань, результати якого виявилися актуальними не тільки для колірної дискусії, а й сучасної лінгвокогнітивної парадигми в цілому, стала розвідка Р. МакЛорі [14], який установив у категорії кольору наявність трьох поняттєвих координат: 1) відтінок спектра; 2) яскравість; 3) освітленість. Серед них основною координатою є тільки одна, якій підпорядковуються інші, і яка визначає перспективу бачення кольору, тобто те, що буде висунуто на передній план, і те, що залишиться на задньому. Якщо в індоєвропейських мовах таку перспективу задає відтінок спектра, то в екзотичних мовах індіанців, з якими працював сам Р. МакЛорі, це може бути яскравість або освітленість. На підставі свого емпіричного дослідження, Р. МакЛорі розвинув когнітивну теорію перспектив (Vantage Theory), яка сьогодні вважається доволі продуктивною лінгвокогнітивною методикою і застосовується в різноманітних лінгвістичних студіях, починаючи від вживання англійських артиклів [7] і до аналізу текстів суспільно-політичної тематики [15].

Підсумовуючи, зазначимо, що дослідження сприйняття і категоризації кольору являє собою одну з найрозвиненіших областей, які складають проблематику лінгвістичної відносності. Незважаючи на низку вагомих розбіжностей у методологічних підходах сучасних універсалістського та релятивістського напрямків, між ними існує певний консенсус з питання про те, чи впливає мова на сприйняття кольорів. Обидва напрямки визнають вплив мови на перцепцію, а також феномен категоріального сприйняття, в цілому погоджуючись із тим, що уорфіанський ефект посилюється в правому візуальному полі. Про залучення мови до перцепції кольорів також свідчать численні нейрофізіологічні дані. Однак, незважаючи на значний прогрес у даній галузі, на сьогоднішній день не існує єдиної думки про механізм впливу мови, глибину цього впливу, стадію, на якій спрацьовує уорфіанський ефект, а також реорганізацію когнітивних здібностей у процесі засвоєння мови. Перспективи в окресленій сфері пов'язані насамперед з польовою роботою, яка повинна привести до істотного розширення компаративного аналізу і залученню до нього передусім спільнот, що зберегли автентичну модель функціонування мови.

Література

1. Кудрявцева Н. С. Гіпотеза лінгвістичної відносності: спроба визначення змісту // *МОВА І КУЛЬТУРА*. (Науковий журнал). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. - Вип. 13. – Т. V (141). – С. 153 – 160.
2. Кудрявцева Н. С. Гіпотеза лінгвістичної відносності в когнітивному дискурсі // *Науковий вісник ХДУ. Серія “Лінгвістика”*: Збірник наук. праць. – Вип. XII. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. – С. 385 – 388.
3. Кудрявцева Н.С. Гіпотеза лінгвістичної відносності: за і проти // *Наукові записки*. – Випуск 95 (1). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 69 – 75.
4. Berlin V., Kay P. Basic colour terms: their universality and evolution. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 178 p.
5. Brown R., Lenneberg E. A study in language and cognition // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1954. – Vol. 49. – P. 454 – 462.
6. Everett C. Linguistic relativity. Evidence across languages and cognitive domains. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2013. – 298 p.

7. Glaz A. Extended Vantage Theory in linguistic application. The case of English articles. – Lublin: UMCS, 2012. – 295 p.
8. Gumperz J.J., Levinson S.C. (eds.). Rethinking Linguistic Relativity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 500 p.
9. Kay P., Kempton W. What is the Sapir-Whorf hypothesis? // American Anthropologist. – 1984. – Vol. 86 (1). – P. 65 – 79.
10. Kay P., McDaniel C.K. The linguistic significance of the meanings of Basic Color Terms // Language. – 1978. – Vol. 54. – P. 610 – 646.
11. Lenneberg E., Roberts J. The language of experience: A study in methodology // Memoir 13: supplement to International Journal of American Linguistics. – 1956. – Vol. 22. – P. 13.
12. Levinson S. Yéli Dnye and the theory of basic color terms // Journal of Linguistic Anthropology. – 2000. – Vol. 10 (1). – P. 3 – 55.
13. Lucy J., Shweder R. Whorf and his critics: linguistic and nonlinguistic influences on color memory // American Anthropologist. – 1979. – Vol. 81. – P. 581 – 615.
14. MacLaury R. Vantage Theory // Language and the cognitive construal of the world / J.R. Taylor, R.E. MacLaury (eds.). – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1995. – P. 231 – 276.
15. Potapenko S. Manipulating categories: Cognitive rhetorical application of Vantage Theory // Cognitive Linguistics in the Year 2015. Book of Abstracts. – Lublin: UMCS, 2015. – P. 101.
16. Wierzbicka A. The semantics of colour: A new paradigm // Progress in Colour Studies. Volume I. Language and culture / C.P. Biggam, C.J. Kay (eds.). – John Benjamins Publishing Company, 2006. – P. 1 – 24.
17. Winawer J., Witthoft N., Frank M., Wu L., Boroditsky L. Russian blues reveal effects of language on color discrimination // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2007. – Vol. 104. – P. 7780 – 7785.